

Qüdrət Tərən oğlu Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

Qudret006@gmail.com

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ HİSSƏSİNİN MORFOSTRUKTUR VAHİDLƏRİNİN KOMPLEKS GEOMORFOLOJİ XARAKTERİSTİKASI VƏ RELYEFİNİN GEODİNAMİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Böyük Qafqaz, Böyük Qafqazın cənubu, cənub yamaclar, morfostuktur, geomorfoloji analiz, relyef formaları*

Complex geomorphological characteristics and relief geodynamic features of morphostructural units of the southern slope of the Greater Caucasus

Summary

According to the modern geodynamic concept of lithosphere pans, the geological structure of the Greater Caucasus in the system of geosynclinal and platform regions is very complex. This situation, along with different conditions for the geomorphological development of the area, led to the formation of a complex and diverse relief with different ridges, massifs, inland basins, river valleys and other small morphostructures and morphosculptures.

Key words: *Greater Caucasus, southern part of Greater Caucasus, southern slopes, morphostructure, geomorphological analysis, relief forms*

Giriş

Tədqiqat sahəsi geomorfoloji bölgüyə görə Qafqaz bölgəsində Krım-Qafqaz dağlıq ərazisində, Rus düzənliyi əhatə edən ölkələrlə təmasda, Severs və Peredasiatki yüksəkliklərində, cənubda Qusar maili düzənliyi və yayla ərazisi (dağətəyi ərazilər və dağlıq vilayət), Vodorazdelny və Bokovoy silsilələrinin alt bölgələrində və Şərqi Qafqazın cənub-şərq yamacının ərazilərində əhatələnir. Subregionun geomorfoloji sahələri müəyyən relyef formaları kompleksi ilə səciyyələnir və həm kəmiyyətə, həm də geomorfoloji xüsusiyyətlərinin keyfiyyətinə və zaman və məkanda inkişaf şərtlərinə görə fərqlənir.

Əsas hissə

Tədqiq olunan ərazinin şimal-şərq orografik vahidinin kənarı burada fərqli morfogenetik düzənliklər və plato-dəniz ilə təmsil olunan Qusar maili düzü və yayla bölgəsidir. Qusar maili düzənliyi kimi xarakterizə olunan akkumulyativ-denudasiya, allüvial-prolüvial, denudasiya və qismən struktur, flüvioqlyasial və allüvial-prolivüal çöküntülərlə zəngin olub, son Abşeron dövrünün kontinental yataqlarından ibarətdir. Sürüşmələr burada geniş yayılmışdır və ən intensiv şəkildə Vəlvələçay və Qudyalçay çayları arasında özünü göstərir. (5) Bunlar əsasən çay vadilərinin yamaclarının və dağarası boşluqların sahələri ilə məhdudlaşır. Sürüşmə proseslərinin intensivliyi şərqdən qərbə doğru atmosfer yağıntılarının miqdarı ilə eyni dərəcədə meydana gəlmə intensivliyi də artır. Suya davamlı təbəqələrin sayı azalır (Budaqov, 1957). Qafqazın cənub-qərbində Qusar maili düzənliyi Böyük Qafqazın dağ quruluşu ilə əvəz olunur. Cənub yamacında daha aşağı bir sıra orografik elementləri vardır. Böyük Qafqazın relyefi əhəmiyyətli dərəcədə ziddiyyəti və formalarının morfoloji müxtəlifliyi ilə seçilir. Uzun və mürəkkəb inkişaf tarixinə malik olmaqla, əsasən quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirmiş relyef əmələ gəlməsinin endogen amillərinin təsiri altında formalaşmışdır. Bu arada relyef təbəqələşməsinin və relyef formalarının inkişafının detalları relyef əmələ gəlməsinin ekzogen amillərindən, təbiətindən, inkişaf intensivliyindən, məkan fərqliliyinin geoloji quruluşla sıx əlaqədə təzahür etməsindən, dağ quruluşunu və son tektonik hərəkətləri təşkil edən süxurların litologiyası ilə əlaqəlidir.

Azərbaycan Respublikasının meşəlik ərazilərində Böyük Qafqaz dağları enlik istiqamətində uzanan dağ silsilələri sistemini meydana gətirir. Uzunlmasına və eninə silsilələr və silsilələr çay vadiləri ilə ayrılır və yerli olaraq bir-birindən dağətəyi hövzələrlə ayrılır. (1,4) Təpələrin və yamacların ərazisinin morfoloji quruluşunun xarakterik xüsusiyyəti, bəzi yerdəyişmələr, çayın meridianı boyunca Baş silsilənin suayırıcı xəttinin assistridir. Türyançay, həmçinin Kürmükçay və Türیانçay çayları arasındakı ərazi buna misaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, cənub tərəfə baxan qabarıqlıqla olan bu ərazi, Böyük Qafqazın Şərq hissəsinin planında və digər orografik vahidlərində öz əksini tapmışdır. (1,2) Tədqiq olunan ərazinin relyefinin xarici

görünüşü, onun hipsometrik vəziyyətindəki dəyişikliklərdən sıx asılılığı ilə mürəkkəbdir, yəni ərazinin quruluşu böyük ölçüdə hündürlük şkalasından asılıdır. Buradakı yüksəkliklərin fiziki və coğrafi fərqlənməyə səbəb olan böyük fasilələrlə dalğalanması, xarakterik relyef formaları və onları meydana gətirən proseslərlə kəskin şəkildə ifadə olunan şaquli kəmərlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Dağların yamaclarının böyük və dik olması səbəbindən yüksəkliklərin mütləq dəyərindəki kəskin bir artım, alçaq dağ, orta dağ və yüksək dağ kəmərlərinin aydın şəkildə ayrılmasında əks olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, nisbətən qısa məsafədəki yüksəkliklərdə kəskin dalğalanmalara görə plandakı bu kəmərlərin eni Kiçik Qafqazınkına nisbətən azdır. Ərazinin şimal və cənub periferiyası ilə həmsərhəd olan alçaq dağlıq kəmərlərin nisbətən yumşaq konturu, yamacların və silsilələrin və silsilələrin suayrıçılarının hamarlaşması ilə xarakterizə olunur. Onu kəskin keçə qollar ümumiyyətlə bir sıra eroziya-akkumulyativ teraslarla müşayiət olunan geniş, yumşaq hissələrdədir. Eroziya bazisi onları demək olar ki, heç yerdə görünür.

Buradakı hövzələr həddindən artıq qalın kontinental çöküntülərlə doludur. Orta dağ qurşağı həm şimal-şərqdə, həm də cənubda, yəni silsilələri və qollarını, həmçinin qərb yamacda bir sıra intramontan çökəkliklərini əhatə edir. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində kifayət qədər enlidir və Xızı rayonuna düşən yamacında ensizdir. Su hövzələri düzdür və geniş inkişaf və düzəldici səthlərin daha yaxşı qorunması ilə xarakterizə olunur. (4) Çay vadiləri alçaq dağ qurşağı ilə müqayisədə daralır və akkumulyativ teraslar eroziya ilə əvəz olunur. Nə və Yan silsilələrin suayrıçı ərazilərini dar bir zolaqla əhatə edir və qravitasiya və nival-buzlaq-flüvial proseslərin geniş inkişafı ilə xarakterizə olunur. Yamaclar dik, çılpaq silsilələr torpaq və bitki örtüyündən məhrumdur. Kəmərin fərqli bir xüsusiyyəti buzlaq relyef formalarının geniş inkişafıdır.

Böyük Qafqaz uzun və mürəkkəb bir inkişaf və formalaşma tarixindən keçdiyindən və öz həddlərində inkişaf etmiş morfostrukturların çox əhəmiyyətli morfoloji və genetik müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunduğu üçün epigeosinklinal dağlıq quruluşudur. Geomorfoloji tədqiqatın (Budaqov, 1957, 1958, 1968, 1969, 1973, Dumitashko, Lilienberg, Bulagov, 1961) Azərbaycan hissəsində aparılan geniş geomorfoloji tədqiqatlarda ərazinin morfostrukturlarına lazımi diqqət yetirilmişdir. Buz olmayan dövrdə, geniş yayılmış tədqiqatlara geniş şəkildə tətbiq olunur (Əliyev, 1979, 1983; B Əlizadə, 1983, 1984, 1987; B Əliyev, Əlizadə, 1981, 1982, Budaqov və ark. 1982, 1984 və s.). (3). Quruluş və relyef formalaşması qanunauyğunluqlarını hər zaman daha dərinləndirən anlamada mühüm rol oynayır.

Tədqiqat mövzusunun öyrənilməsi üçün inkişaf etdirdiyimiz korrelyasiya prinsipinə riayət etmək lazımdır. Bu prinsipin mahiyyəti, relyef formalarının morfoloji və struktur-material və dinamik tərkib hissələri arasında funksional bir asılılığın olması ilə əlaqələndirilir. Məzmunu əlaqəli şəkildə təşkil edən relyefin forması, Geomorfologiya qanunlarının dialektik materializm qanunlarının həll olunmazlığını əks etdirən bu prinsip, tədqiqat obyektlərinin sistemli təşkilinin təbiətini ortaya qoyacaq və böyük ümumbəşəri ilə seçilən, geomorfoloji biliklərin mexanizminin müəyyənəşdirilməsinin təmin edəcəkdir. Korrelyasiya prinsipi nöqtəyi-nəzərdən, müntəzəm integral, məkan-müvəqqəti sistemlər olaraq geomorfoloji hərəkət formasının daşıyıcısı olan morfostrukturlar da daxil olmaqla, geomorfologiyanın atributlarının ən vacib konsepsiyalarının məzmunu müəyyənəşdirilir və şərh olunur. Onun daxili komponentinin məzmunu ilə əlaqəli maddənin ayrı-ayrı anlayışların adlarında onlara daxil edilmiş və ya onların nəzərdə tutduğu məna və məqsədlərin hamısını əks etdirmək mümkün olmadığından, öyrənilən morfostrukturlar daxilində müəyyən edilmiş morfostrukturları təyin edərkən ərazilər morfoloji və struktur-tektonik ilə məhdudlaşdı. Morfostrukturlar taksonomik reytingi də əks etdirir. Geoloji baxımından tektonik, maqmatik strukturlar mürəkkəbliyi, homogen (sadə) palçıq vulkanik morfostrukturları ilə seçilir. Strukturlarla əlaqənin təbiətinə görə, birbaşa və diskonformal (ters çevrilmiş, ters çevrilmiş) olaraq ayrılırlar. Onlar həm də dərin strukturlara münasibəti, qatlanma istiqamətini, morfologiyasını, tektonik hərəkətlərin təzahür sürətini və s. əks etdirirlər. Burada ayrıca tektonik morfostrukturların xüsusi növü kimi seçilir. Ərazinin morfostruktur fərqləndirilməsində və onların morfogenetik növlərinin formalaşmasında, uzununa tektonik qırılmalar və blok-pilləkənlərlə yanaşı, eninə qalxma və qırılma blokları da mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar ərazinin ayrı-ayrı hissələrinin morfostruktur fərqlərində əks olunur. Beləliklə, Böyük Qafqazın cənub yamacı pilləli strasnizm və eninə və uzununa xətlərin və blok morfostrukturların geniş inkişafı ilə xarakterizə olunur, cənub-şərq hissə isə blok olanlardan əlavə qatlanmış bloklı, böyük morfogenetik müxtəliflik ilə seçilir; qatlanmış, örtük və digər morfostruktur növləri də burada fərqlənir. Morfostrukturların əmələ gəlməsində dizyuktiv və plikativ tektonikanın dominant rolu ilə ayrıca morfostrukturların daha da aydınlaşdırılacaq dərin mərkəzi (fokal) strukturlarla əlaqəli olduğu güman edilir.

Nəticə

Ərazinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri, sıxılma zonalarında örtüyün güclü səthə çıxması və lövhələrdə daha zəif olmasıdır və burada morfostrukturların izah etdiyi genetik taksonomik heterojenliyə səbəb olan sürüşməyə (irəliləməyə) səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət, xüsusən, cənub yamaclarının şimala nisbətən dikliyində ifadə edilən əsas morfostrukturların fonunda asimmetriyadır. Qafqazın tədqiq olunan hissəsi daxilində, tədqiqatların kütləvi tablosunda, müxtəlif taksonomik dərəcə morfogenetik növlərin morfoetik strukturları aşağı dərəcə ilə seçilir və sadə morfostrukturlar monoklinal, antiklinal və sinklinal silsilələr, vadilər və formasıyalar - onların blok tipoloji növləri kimi xarakterizə olunur. Hər yerdə inkişaf etdirilir, lakin miqyası, morfologiyası və ən əsası, onlara səbəb olan strukturların xüsusiyyətləri, parçalanması, çəkilmə gərginliyi, qanadlarının simmetriyası və ya asimmetriyası və s. baxımından çox fərqlidirlər. Plikativ morfostrukturlar, əsasən Qusar-Dəvəçi, Alazan-Əyriçay çökəklikləri daxilində, Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin şimal-şərq və cənub-qərb yamaclarında, eləcə də Şahdağ-Xızı və Zaqatala-Qovdağ sinklinoriyalarında daha sakit qatlama və daha böyük ölçülərdə istifadə olunur. Burada konformal (uyğun, düz) quruluşlara əlavə olaraq, gərcə quruluşunun sırasıyla sinklinal silsilələr, yaylalar və dağlar, antiklinal vadilər və hövzələr kimi diskonformal (inversiya) morfostrukturlar geniş təmsil olunur.

Literature

1. Constructive geography of the Republic of Azerbaijan. Baku, Science, 1996, 1999, 2000 I, II, III volumes.
2. Garayzade T. Regional geography
3. Museyibov M.A. Physical geography of Azerbaijan
4. H. Khalilov Geomorphology and environment (selected works)
5. Ettwein V., Maslin M. Physical geography: fundamentals of the physical environment

Rəyçi: c.e.d. H.Xəlilov

Göndərilib: 17.04.2021

Qəbul edilib: 22.04.2021